

A holokauszt és a történészek – historiográfiai vázlat*

A holokauszt, mint „téma” csak viszonylag későn, kb. az 1960-as évek második felétől keltette fel a szak-történészek és a szélesebb nagyközönség érdeklődését. Raul Hilberg, a holokauszt-szakirodalom ma is sokat idézett és egyik legnagyobb hatású történésze monográfiája második kiadásában megírta, hogy amikor az 1950-es évek elején a levéltárakban kutatott, még egyáltalán nem volt biztos abban, hogy ha megírja könyvét (ez eredetileg a Columbia Egyetemen 1955-ben sikeresen megvédett disszertációja volt), az bárkit is érdekelhet majd.¹ Amerikában és Európában a hidegháború éveiben keveseket érdekeltek a zsidók második világháborús szenvedéstörténete. Európában túl sokan voltak azok, akik vagy maguk is a náci kollaboránsai, vagy közönyös szemlélői voltak zsidó embertársaik üldöztetésének, ők sem bánták,

hogy a holokauszt is eltűnni látszott a feledés homályában. Az USA-ban a tudományos közélet, a történészszakma, a zsidók történetével foglalkozó tudósok sokáig nem fogadták be a holokauszttal foglalkozó történészeket. Salo Baron, a nagy tekintélyű amerikai történész még 1960 tájékán is azt hangoztatta, hogy bár egyes holokauszt-túlélő történészek, mint Philip Friedman és kollégái komoly műveket írtak, de ezekből hiányzik az elemzés és témával szembeni objektív távolságtartás (Dreifuss, 2017). 1974-ben Hilberg volt az első egyetemi tanár, aki az USA-ban a holokausztról előadás-sorozatot tartott (Chorny, 2017). Ma már több tízezerre becsülhető a holokauszttal foglalkozó könyvek, tanulmányok, cikkek száma. Dan Michman, a Yad Vashem tudományos igazgatója egy 2018-as historiográfiai tanulmányában hét holokauszt-historiográfiai monográfiát és négy historiográfiai tanulmánykötetet sorolt fel, amelyek 1980 óta jelentek meg (Michman, 2018).

A világ közvéleménye a jeruzsálemi Eichmann-per (1961) során figyelt fel a holokausztra. A Birodalmi Biztonsági Főhivatal IVB4 (zsidóügyi) osztálya vezetőjének perét Izraelben és világszerte nagy médiaérdeklődés övezte, a tárgyalásról naponta sugárzott összefoglalót több amerikai tévécsatorna is, és az adásokat több millióan nézték. Amerikában az 1960-as években a feketék

* Ez a tanulmány a Wesley János Lelkészképző Főiskolán 2020. június 14–15-én szervezett „Soros 90” – konferenciára készített előadás első részének jelentősen bővített, szerkesztett változata. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Dobos Gábornak, aki az 1941-es hadiesemények kronológiájának megállapításában, Havi Dreifuss és Antony Polonsky professzornak, akik a lengyel holokauszt egyes kérdéseivel kapcsolatban osztották meg velem ismereteiket, adtak hasznos tanácsokat. Sharon Kangissernek, a Yad Vashem Studies főszerkesztőjének és munkatársának, Sharon Ganornak is mély hálával tartozom, mert a Yad Vashem Studiesban megjelent tanulmányok tucatjait bocsátották digitális formában a rendelkezésemre.

¹ Hilberg, 1985, XI.

polgárjogi mozgalmának vezetői, majd a vietnámi háború során a pacifisták is egyre gyakrabban kezdték idézni a világháborús zsidó tragédiát. Amikor egyre több történész kezdett e témával foglalkozni Nyugat-Németországban is, ők már zömmel a háború után felnőtt generációhoz tartoztak, az egyetemeken lezajlott generációváltás is segített sokuknak álláshoz jutni. A háborús bűnösök 1960-as, 1970-es években Nyugat-Németországban megtartott perei mellett még egy holokauszt tárgyú amerikai tévéfilmsorozat gyakorolt nagy hatást a közvéleményre.²

Maguk az üldözöttek már a világháború alatt elkezdtek többé-kevésbé szisztematikusan gyűjteni a nagy lengyelországi gettókbán a német hatóságoktól és a zsidóktól származó dokumentumokat (Jockusch, 2013). Ma is haszonnal forgatható forráskiadványok, feldolgozások, emlékiratok láttak napvilágot közvetlenül a világháború utáni években például Lengyelországban és Magyarországon is. Ezek többségükben a lengyel, jiddis vagy a magyar nyelv „gettójába” zárva a nemzetközi nagyközönséghez, az amerikai és a német történészekhez nem jutottak el. Ugyanez lett a sorsa a jiddis és héber nyelven főleg Izraelben megjelent „emlékkönyveknek”, amelyekben egy-egy elpusztított zsidó közösség kevés számú túlélője mondta el, írta le, mit és hogyan, kiknek a segítségével éltek át és éltek túl. Eze-

ket az emlékkönyveket csak 2000 után kezdték angolra fordítani. A holokausztot túlélő zsidók sokáig nem akarták, nem is nagyon merték „elmesélni”, milyen szenvedésen mentek keresztül. Sok cionista Izraelben és másutt is az anticionista, „asszimiláns” zsidókat vádolta-bíráta, mert nem vándoroltak ki időben az antiszemita Európából, és úgymond ellenállás nélkül, mint a birkák, hagyták magukat a gázkamrákba terelni. A palesztinai zsidóság fő politikai ereje már a két világháború között és az állam megalakulása utáni első másfél évtizedben a szociáldemokrata-baloldali cionista Munkapárt volt. A jobboldaliak és fő politikai pártjuk, a Likud propagandistái és vezetői már a világháború idején és utána is élesen bírálták a Jisuv, a palesztinai zsidó közösség baloldali cionista vezetőit. Megvádolták őket azzal, hogy amikor az európai zsidók megsemmisítésének mértéke, az (el)pusztítás egyre több fontos részlete ismertté vált, végzetesen rosszul ítélték meg a helyzetet, nem támogattak és nem szerveztek nagyarányú, hatékony, tömeges mentőakciókat, tárgyaltak-egyezkedtek, sőt paktumokat kötöttek a palesztin mandátumterület határait az Európából menekülni próbáló zsidók elöl már 1939-ben lezáró brit megszállókkal, visszatartottak fontos információkat az európai zsidók megsemmisítéséről stb. A Mapam Párt, amely a Hasomér Hacair, a nációkkal és kollaboránsaikkal több országban is szembeszálló baloldali cionista ellenálló sorát tudhatta alapítói és tagjai között, az 1950-es években, amikor a nációk és a velük kollaborálók megbüntetéséről szóló törvényről vagy arról folytak viták

² Tomka, 1999, 57–58. A „Holocaust” c. négyrészes filmsorozatot 120 millióan látták 1978-ban az USA-ban és Nyugat-Németországban 20 millióan, az akkori lakosság kb. egyharmada. A film szereplői közül manapság Meryl Streepet ismerik sokan. [https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_\(miniseries\)#Impact](https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_(miniseries)#Impact) (letöltés: 2020. május 1.).

Izraelben, hogy egyáltalán el lehet-e, szabad-e Nyugat-Németországtól kárpótlást, jóvátételt fogadni, és különbséget próbált tenni a „felkelők pártjai” (vagyis a baloldali izraeli pártok) és a „kollaboránsok pártjai” (vagyis a jobboldaliak) között. Az 1943-as varsói gettólázadás vezetői és harcosai a Hasomér Hacair sorából kerültek ki. Történetüket főleg Israel Gutman, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, a Yad Vashem főtörténésze és tanítványai dolgozták fel (Friling, 2009). Gutman maga is fiatal baloldali cionistaként harcolt 1943-ban a varsói gettóban, majd túlélte Auschwitzot is. Publikációiban nem sok figyelmet fordított a jobboldali cionistákra, a Betar harcosaira, vagy az anticionista (és később palesztinbarát, Izrael-ellenes) Bund-tag Marek Edelmanra, 1943-as harcostársukra.³ Izraelben ma sem eldöntött kérdés, hogy vajon csak a varsói gettóban 1943 tavaszán fegyvert ragadó cionista fiatalok, a csekély számú zsidó fegyveres partizán tekinthető-e ellenállónak, vagy azok is, akik bármilyen módon, például élelmiszer-csempészéssel, tanítással, a zsidó vallási és kulturális szervezetekben végzett illegális munkával segítettek megőrizni az üldözöttek emberi méltóságát, társadalmi kohézióját (Bauer, 1992).

Az úgynevezett Kasztner-per (1953–1955) megváltoztatta az izraeli társadalmat. Első ízben fordult elő a világháború utáni holokauszt-perekben, hogy a nációkkal való kollaborálással vádoltak meg egy zsidó vezetőt. A perben nem egyszerűen egy baloldali cionistát (és rajta kereszt-

tül az arabokkal szemben úgymond túlságosan engedékenyen, gyáván viselkedő Munkáspártot) vádoltak a nációkkal való kollaborálással, hanem a jobboldal azt is el akarta, nem is sikertelenül, hitetni, hogy a zsidók többsége birka módjára hagyta magát a vágóhídra hajtani. Ezért pedig a felelősséget általában a Zsidó Tanácsokra, Magyarországon pedig a cionista mozgalom egyik vezetőjére, Kasztner Rezsőre is próbálták hárítani (Karsai–Molnár, 2013). A Zsidó Tanácsok általánosító megbélyegzése, elítélése az Eichmann-perben is nagy hangsúlyt kapott. Hannah Arendt egyenesen azt állította a magyar Központi Zsidó Tanács tagjairól, hogy élvezték a hatalmukat. A Zsidó Tanácsok kapcsán pedig úgy általában leszögezte, hogy a zsidók vezetőik irányítása alatt maguk vettek részt a saját elpusztításukban.⁴ Mint azt Lucy Dawidowicz amerikai történész megállapította: a nem zsidó antiszemita, jobboldaliak azt állítják, hogy a holokauszt meg sem történt; a baloldali zsidó antiszemita pedig magukat a zsidókat hibáztatják azért, hogy a holokauszt egyáltalán megtörténhetett.⁵ Arendt úgy vélte, hogy Eichmann egyszerű, átlagos kispolgár volt, aki képtelen volt felfogni, hogy akkor, amikor száz- és százezrek kivándoroltatását, majd később hatalmas tömegek haláltáborba deportálását szervezi, tulajdonképpen mit is követ el. A valóságban Eichmann és közvetlen

³ Gutman, 1982. Marek Edelmanról lásd: Krall, 1982.

⁴ Arendt, 2000. a magyar Központi Zsidó Tanácsról: 138. Egyik fő kérdése-állítás, amelyet bár többször is hangoztatott a könyvében, bizonyítani természetesen nem tudott, így hangozott: „Hogyan vehették rá a zsidókat saját vezetőik az önmaguk megsemmisítésében való aktív közreműködésre?” (13.)

⁵ Friling, 2009, 139.

munkatársai elkötelezett, lelkes náci antiszemita voltak. Ők örültek, élvezték tömeggyilkos „munkájukat”, nemcsak parancsra, hanem „önként és kéjjel ölték”, illetve küldték a halálba a zsidókat (Lozowick, 1999).

A holokauszt egyedisége, különlegessége

A neves izraeli történész, Yehuda Bauer szerint a holokauszt egyediségét a célkitűzés jelenti. Először fordult elő a történelemben, hogy egy állam vezetői egy egész embercsoport valamennyi tagjának a lemészárlására parancsot adtak. Nem az áldozatok száma miatt egyedi, különleges a holokauszt: a nácik milliószámra ölték meg szovjet hadifoglyokat és szlávokat, tízezerszámba gyilkoltak le elmebetegeket is. Nem lehet vallási okokkal „magyarázni” a holokausztot, hiszen áttéréssel nem lehetett megmenekülni: akinek három nagyszülője izraelita volt, azt halálra ítélték. Nem a vagyonukért, az általuk esetleg bérelt vagy birtokolt földekért ölték meg a zsidókat, milliószámra gyilkolták le a szegény zsidókat is, illetve a tömeggyilkosságok idején a gettókban, gyűjtőtáborokban sýnlódó zsidóknak már nem volt vagyonuk. Nem azért ölték meg a zsidókat, mert valamiféle katonai fenyegetést jelentettek volna, lemészárolták a zsidó csecsemőket és a magatehetetlen aggastyánokat is. A „halálgyárakban”, vagyis a nácik megsemmisítő táboraikban főleg, de nem csak zsidókat ölték meg mérgező gázokkal. A zsidó áldozatok mintegy 50 százalékat ölték meg a hat haláltáborban Auschwitzban, Lublin-Majdanekben, Treblinkában, Sobiborban, Chelmóban és Belzecben, a többieket a gettókban, kényszermunkatáborok-

ban dolgoztatták halálra vagy pusztultak el az éhezéstől, betegségektől. Sok százezerszámba ölték meg a „hagyományos” módon is a zsidókat: agyonlőtték, agyonverték őket. A holokausztnak nincs racionális gazdasági magyarázata sem. Bár voltak és vannak történészek, akik különféle demográfiai, gazdasági modernizációs stb. okokkal megmagyarázzák, hogy a nácik miért láttak hozzá az európai zsidók lemészárlásához, ezekről az értelmezési próbálkozásokról viszonylag hamar kiderült, hogy könnyen cáfolhatók. A holokauszt egyik irracionális jellegzetessége, hogy a zsidók munkaerejének alig tíz százalékat „használták fel” a nácik, 1942–1943-ban százezerszámba ölték meg a munkaképes zsidó férfiakat és nőket is.⁶ Csak történeti kuriózumnak tekinthető például egyes keletnémet történészek próbálkozása, hogy a holokausztot a „halálipar” melléktermékeinek felhasználásával, a „halálgyárak” építési, felszerelési, beruházás megbízásaiból húzható extraprofittal magyarázzák.⁷ Ha elismerjük a zsidó holokauszt egyediségét, különlegességét, ezzel nem állítunk fel rangsort, nem állíthatjuk azt, hogy ez valami felsőbbrendű, pl. Isten kiválasztott népének jutott szenvedés-pusztulás történet, csak azt, hogy a célkitűzés szempontjából ez első volt. Ezzel egyúttal azt is kimondjuk, hogy az antiszemita náci Harmadik Birodalom is első, egyedi és különleges volt, mint olyan állam, amelynek a vezetői a tör-

⁶ Bauer, 1984, 201. Az 1986 őszén a híres német történészvitában Eberhard Jäckel szinte szó szerint megismételte Bauer „definícióját”, és a vitáról nagy összefoglaló tanulmányt közzé Otto Dov Kulka izraeli történész megállapította, hogy Jäckel álláspontját a német történészek többsége osztja. Kulka, 1988, 183.
⁷ Tomka, 1999, 57.

tételemben addig nem ismert népirtásra parancsot, utasításokat adtak, és az államhatalom jelentős erőforrásait e genocídium szolgálatába állították. Ezen a ponton érdemes azt is kiemelni, hogy a szakirodalomban és a holokauszttal kapcsolatos publicisztikában is sokat vitatott kérdés, hogy a zsidók miért nem próbáltak ellenállni, vagy legalább elmenekülni a nácik és szövetségeseik elől. A holokauszt abszolút nővum volt, ezért volt nagyon nehéz, szinte lehetetlen felismerni a kortársaknak, nem csak a zsidóknak, mire készülnek, mit művelnek a nácik. Még soha nem fordult elő a történelemben, hogy a zsidókat nem „csak” áttéríteni, kifosztani, kirabolni, elűzni akarták, hanem mindenkit, akinek legalább két nagyszülője izraelita vallású volt, halálra ítélték a nácik, és mindent elkövettek, hogy a lehető legnagyobb titokban lemészárolják a lehető legtöbb zsidót.

A holokauszt egyediségét az elmúlt jó két évtizedben egyes amerikai, izraeli és német történészek megpróbálták megkérdőjelezni. Szerintük itt pusztán valamiféle „nemzeti mártirologiáról” van csak szó, pedig a holokausztot be kellene illeszteni a 20. századi történelembe. Ezeknek a történészeknek abban igazuk volt, hogy voltak egyesek, például Yehiel Dinur izraeli történész vagy a híres holokauszt-túlélő és író, Elie Wiesel, akik szerint „Auschwitz egy másik bolygón volt”, vagy azt hangoztatták, hogy a holokausztot még csak össze sem lehet hasonlítani a történelemben Európában vagy a gyarmatokon elkövetett népirtásokkal. Az utóbbi állítás álláspontunk szerint logikai ellentmondás tartalmaz: ha azt mondjuk, hogy a zsidó holokauszt valami egészen más, mint az összes

többi népirtás, ezzel máris elvégeztük az összehasonlítást. Daniel Blatman izraeli történész szerint a zsidó holokauszt lényegét tekintve nem különbözik az európai gyarmatosítás idején, a gyilkos rasszizmus inspirálta tömeggyilkosságoktól. Blatman egyetlen példát sem tud felhozni arra, hogy a portugál, spanyol, holland, német, belga, angol vagy francia gyarmatosítók valahol is az általuk meghódított területeken az őslakosokat csak azért, mert más volt bőrszínük, vallásuk, társadalmi szokásaik stb. mind egy szálig, a csecsemőktől az agastyánokig ki akarták volna irtani. Blatman azzal próbált érvelni, hogy a világháború idején számos náci intézmény, pl. a Wehrmacht is védte a zsidó kényszermunkásokat, és még maga Heinrich Himmler, az SS Birodalmi Vezetője is rugalmas volt egyes esetekben. Érvelése könnyen cáfolható, akár az 1942. január 20-i Wannsee Konferencia jegyzőkönyvével. Reinhard Heydrich, az RSHA vezetője ezen az értekezleten egyértelműen arról beszélt, hogy valamennyi európai zsidót valahová Keletre kívánják deportálni, ott kényszermunkára fogják őket. Arról, hogy a munkaképteleneket, öregeket, betegeket, kisgyerekeket miként fogják eliminálni, az Adolf Eichmann által készített jegyzőkönyv egy szót sem tartalmaz. „A netalán végül megmaradó állományt, minthogy esetében kétségtelenül a legellenállóképesebb részből van szó, megfelelően kell kezelni [„enstprechend behandelt werden müssen”], mivel ez a természetes kiválasztódást képviselve, szabadon bocsátásakor egy új zsidó regenerálódás csírájának tekinthető.”⁸ Blatman

⁸ Roseman, 2003, 8.

második világháborús példákkal sem tudta véleményét alátámasztani. Például a romániai „etnikai tisztogatások” során valóban tervezték bolgárok és németek kitelepítését is, de már csak a nagy német szövetségesre való tekintettel a Volksdeutschok elűzéséről letettek. Érdekes, hogy Blatman „elfeledkezett” arról, hogy a románok pl. Dél-Erdélyből is el akarták volna űzni a magyarokat, és erről csak azért tettek le, mert tartottak attól, hogy retorzióképpen Észak-Erdélyből deportálhatják a románokat (Blatman, 2015).

A holokauszt okai, genezise

Az egyik első holokauszt történetész, Léon Poliakov az antiszemitizmust a nyugati civilizáció szerves alkotóelemének nevezte. Szerinte Hitler világhódító tervei megvalósítása érdekében manipulálta ezt az antiszemitizmust, a zsidókból egyfajta sátáni ellenséget alkotott, valóságos új vallást hozott létre. Ebben az új „vallásban” keveredtek a pángermán és rasszista tanok és a népi hiedelmek. A zsidókat Hitler el akarta távolítani a német „életteréből”, ezért hatalomra jutása után viszonylag hosszú ideig a kivándoroltatásukban látta a zsidókérdés „végső megoldását”. Viszont amikor eldöntötte, hogy a Szovjetunió ellen fordul, és katonai erővel semmisíti meg az úgymond „judeo-bolsevista” államot, parancsot adott a zsidók lemészárlására is. Mégpedig egy parancsot, és még a Szovjetunió megtámadása előtt, mert hosszú, nehéz háborúra készült, és fel akarta égetni a hidakat a német nép mögött, hogy ne lehessen erről a végzetes útról visszafordulni (Poliakov, 1951). Poliakov nem tud meggyőzően érvelni amellelt, hogy

Hitler már 1940 végén, 1941 elején hosszú, nehéz háborúra számított, ráadásul olyan háborúra, amelyben az esetleges belső árulást a zsidók lemészárlásának szörnyű bűnével, vagyis a „hidak felégetésével” lehet csak megakadályozni.

Az Eichmann-per előkészítése során az izraeli ügyészek és munkatársaik elsősorban Gerald Reitlinger monográfiáját lapozgatták (Reitlinger, 1953). Reitlinger a zsidókérdés „Végső Megoldását” a náci hatalomra jutásától, főleg 1939-től kezdi tárgyalni, és 1945-ig két fő szakaszt különböztet meg: az első a végső megoldás „keresésével” telt, amikor a náci megpróbálták erőszakos eszközökkel is kivándorlásra kényszeríteni a zsidókat. E politika része volt a jogfosztás, a kifosztás (elszegényítés) és a pogromok. Bár a Harmadik Birodalomban 1933. január 30. után sűrűn fordultak elő zsidóellenes atrocitások, de országos, szervezett pogromra csak egyszer, 1938. november 9–10-én, a Birodalmi Kristályéjszakán került sor. A második szakaszban a világháború idején a náci fő célja a kelet-európai zsidóság, a világzsidóság biológiai központjának megsemmisítése volt. Reitlinger szerint Hitler úgy érezte, hogy a müncheni paktummal, amikor Anglia és Franciaország megengedte neki, hogy elcsatolja a döntő többségében németek lakta Szudéta-vidéket Csehszlovákiától, már mindent megtehet. Nem valószínű, hogy ebben Reitlingernek igaza lenne. Még a szintén különösebb reakció nélkül maradt Kristályéjszaka után is hosszú évekig, egészen 1941 tavaszáig bizonyos, hogy Hitler a zsidók elűzésében, kitelepítésében, esetleg Madagaszkár szige-

tére történő deportálásukban látta a zsidókérdés „megoldását”.

Raul Hilberg elsősorban politológusnak, intézménytörténésznek nevezte magát. Döntően a nürnbergi nemzetközi katonai bíróság számára összegyűjtött német dokumentumok alapján a megsemmisítő apparátus működését írta le, országról országra haladva feltárta az európai zsidóság kétharmadának a világháború alatt bekövetkezett elpusztítása történetét (Hilberg, 1961). Jól látta, hogy nem volt semmiféle „mesterterv”, nemhogy 1918–1919-ben, de még 1933-ban senki, legkevésbé maga Hitler nem látta előre, hogy mi lesz 1935-ben vagy 1938-ban a zsidókkal. 1940-ig a „zsidópolitika” fő célja a kivándoroltatás volt, 1941-től pedig a megsemmisítés. E politika belső logikáját, az egyes fokozatokat az határozta meg, hogy egy modern bürokratikus államon belül alakultak ki. A jogfosztás, a kényszernyugdíjazások, az állami állásokból való elbocsátások után következett az „árjásítás”, a zsidó üzletek, vállalatok elkobzása, kisajátítása. Amikor a kivándoroltatás már egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, és a keleti hódításokkal, főleg Lengyelország lerohanásával több millió zsidó került a nácik fennhatósága alá, következett a gettósítás időszaka. A gettókban a nácik „létrehozták” a nyomorgó, éhező, nekik már teljesen kiszolgáltatott zsidó tömegeket. Egy idő múlva logikusnak tűnt csak a munkaképes zsidókat életben hagyni, majd következett valamennyi zsidó legyilkolása.

Hilberg szerint nem Hitler volt az irányítója, mozzatója az eseményeknek, inkább maga a hivatali gépezet, amelyben az SS Birodalmi

Vezetőjének, Heinrich Himmlernek volt központi szerepe. Az ideológiai szempontok fontosak voltak, de nem elengedhetetlenek, sem az antiszemitizmus, sem a rasszizmus nem volt a holokauszthoz vezető döntések meghatározó eleme. Hilberg kiemelte, hogy az államapparátus csak lojális társadalmi légkörben működhetett. A bürokratikus gépezetet mozgásba kellett hozni. Nem arról volt szó, hogy a náci rendszerben a diktátor valamit megparancsolt, és alárendeltjei engedelmesen végrehajtották utasításait. A német bürokrácia érzékeny gépezet volt, megfelelő társadalmi-politikai légkörben szinte magától kezdett működni. A közhangulat „megalapozásában” pedig az NSDAP-nek komoly szerepe volt. Hilberg szerint a holokauszttal kapcsolatban nem egy Hitler-döntés volt, hanem legalább kettő: 1941 tavaszán az SS Einsatzgruppék kaptak parancsot a szovjet zsidók lemészárlására, és valamikor az invázió megindulása után adott Hitler utasítást az európai zsidók megsemmisítésére.

Hilberg precízen írta le az SS, a Wehrmacht, a Gestapo és más erőszakszervek működését, kitért a mérnökök, vasutasok, hivatalnokok és a diplomaták szerepére is. A legnagyobb vitát az az állítása váltotta ki, hogy a második világháború idején zsidó ellenállás nem létezett. Egészen pontosan úgy fogalmazott, hogy olyan zsidó ellenállás nem létezett, amely a megsemmisítő gépezet működését a legcsekélyebb mértékben akadályozta volna.⁹ Ezt az állítását egyébként legkeményebb kritikussai sem tudták megcáfolni.

⁹ Hilberg, 1985, 1030–1031.

Hilberg könyvének története is érdekes. A Columbia University felajánlotta, hogy 850 példányban kinyomtatja a vaskos kéziratot, de ebbe Hilberg nem ment bele. Több kiadónak is elküldte munkáját a következő években, de sokáig senki sem vállalkozott a kiadására. Volt kiadó, ahol két neves szakértőtől vagy tudományos intézettől kértek ajánlólevelet. 1958-ban a Yad Vashem visszatartotta, hogy ilyen ajánlólevelet adjon számára. A Yad Vashem egyrészt azzal indokolta a döntést, hogy Hilberg szinte kizárólag német forrásokat idéz, és egyetlen jiddis és héber nyelvű vagy a tengelyhatalmak által megszállt országok nyelvén keletkezett dokumentumot sem használt. Másrészt a következtetéseivel sem értettek egyet, amelyeket az előző korszakokkal kapcsolatban, illetve a zsidó ellenállással kapcsolatban levont. Hilberg válaszában leszögezte, hogy megérti, miért utasították el könyve kiadása támogatását. Azért, mert nem magasztalja Izraelt. „De ez nem volt mártíromság. Ez nem volt hősiesség. Ez pusztán katasztrófa volt” – jelentette ki. Elismerte, hogy nem gyűjtött dokumentumokat Franciaországban, Olaszországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában és Görögországban. (Meglehetősen indulatos hangvételű levelének e részében nem említi Lengyelországot, a balti államokat, Ukrajnát és Oroszországot...) Hilberg felhívta a figyelmet arra, hogy ő csak egy történész, akinek nincsenek beosztottjai, fordítói, titkársága. Majd kijelentette: „Ötmillió zsidó úgy halt meg, hogy elmulasztott ellenállni aktívan és passzívan a tengelyhatalmak Európájában. Ha valaki ezt a

tényt nem tudja megemészteni, nem tud semmiféle magyarázatokat sem elfogadni. De ha egyszer ezt az igazságot elismerik, nem lehet kitérni a következtetés elől, hogy évszázadok készítették elő ezt a katasztrófális választ.”¹⁰ Első bírálóinak egyike, Joseph Melkman, a Yad Vashem akkori főigazgatója 1963-ban egy holland hetilapban *Egy veszélyes könyv* címmel írt recenziót Hilberg vaskos monográfiájáról. Melkman úgy vélte, hogy a Zsidó Tanácsok bírálatakor Hilberg túl messzire ment, amikor magatartásukat a középkori zsidó tradícióból vezette le, és azt állította, hogy a zsidók a középkortól kezdve megszokták, hogy ha életveszélyben vannak, akkor megvesztegetéssel, kollaborációval, kooperációval (a héber nyelvben erre csak egyetlenegy szó van) azt (néha) el lehetett hárítani.¹¹ Az emberek általában saját és szüleik, nagyszüleik tapasztalatai, (történelmi) ismeretei, a szűkebb közösségük és tágabb környezetük vezetői magatartása, útmutatásai alapján cselekszenek. Bizonyos, hogy Hilberg túlbecsülte a zsidók passzivitásának mértékét, csak arra figyelt, hogy hol, hányan próbáltak elszökni, elmenekülni vagy fegyverrel is ellenállni, harcolni. Ráadásul ezeknek az eseteknek csak egy töredékét rögzítették az általa használt német források.

A Princeton University Press is visszadobta Hilberg kéziratát, Hannah Arendt szakvéleménye alapján. Végül egy gazdag bevándorló, Frank Petschek vállalkozott a kiadás költségeinek fedezésére. Először 1961-ben 5500 példányt adtak

¹⁰ Michman, 2017, 4–5.

¹¹ Michman, 2017, 5–6.

ki, és ebből 1300-at könyvtáraknak osztottak szét. A német kiadás jogát 1963-ban megvették, de csak 1982-ben jelent meg Nyugat-Németországban a könyv. Franciaországban 1988-ban jelent meg, és a héber kiadás jogát csak 2004-ben vásárolták meg (Cesarani, 2007). Izraelben csak 2012-ben jelent meg, évekig tartó szerkesztői munka után, a Yad Vashem kiadásában. Ez volt addig a YV történetének legdrágább könyve, a kiadás költségei 150 000 dollárra rúgtak.¹²

1970-ben jelent meg Karl A. Schleunes amerikai történész könyve, amelyben 1933-tól 1939-ig vizsgálta az Auschwitzhoz vezető, már műve címében is jelzett „kanyargós” utat (Schleunes, 1970). Meggyőzően mutatta be, hogy az SS zsidókérdésszakértői, az NSDAP radikálisai, az egyes minisztériumok bürokratái, a gazdasági élet nagy hatalmú urai egymással harcoltak, saját vélt vagy valóságos érdekeiket próbálták a zsidópolitika alakításában is érvényre juttatni. Mivel Hitler nem adott világos, következetes utasításokat, még kevésbé parancsokat ezen a téren, a hatalmi hierarchia különböző szintjein, a gazdasági-társadalmi-politikai erőközpontokban megpróbálták értelmezni, mit ért(het) a Führer a pontosan nem is meghatározott „zsidókérdés” totális megoldásán. Azt (majdnem) mindenki felfogta a náci Németországban,

¹² Michman, 2017, 6. A Yad Vashem Studiesban az első, igen kemény kritika csak 1967-ben jelent Hilberg könyvéről. Szerzője, Nathan Eck lengyelországi holokauszt-túlélő Hilberget, Arendttel együtt „rágalmazóknak” nevezte, és elsősorban azt emelte ki, hogy a náci uralma alatt lévő területeken sok helyen próbáltak szökni, elrejtőzni, ellenállni a zsidók. Eck, 1967.

hogy a „zsidóprobléma” megoldása fontos Hitler számára, és azt is sokan tudták, nem kevesen maguk is vallották, hogy a náciizmus lényegéhez tartozik az antiszemitizmus. A zsidópolitikának az antiszemitizmus adott belső energiát, hajtóerőt, amelyet a kudarcok egyre radikalizáltak.

Uwe Dietrich Adam német történész ismerte fel először, hogy a végső döntés az európai zsidók megsemmisítésére nem 1941 tavaszán–nyarán született meg, hanem valamikor 1941 szeptembere és novembere között (Adam, 1972). 1969-ben jelent meg Eberhard Jäckel német történész alapműve Hitler világnézetéről, antiszemitizmusa „fejlődéséről”. Meggyőzően mutatta be, hogy Hitler mindenütt megtalálta a zsidókat, ahol vélt vagy valóságos ellenfeleit, ellenségeit „felismerte”. Az NSDAP vezére szerint zsidók voltak, vagy ők irányították, pénzelték a pacifistákat és a kommunistákat, a szociáldemokratákat és a liberálisokat, ők voltak a német kultúra megrontói, az első világháborús vereség okozói stb.

Hitler meggyőződéses, radikális rasszista antiszemita volt. Viszonylag sokáig tartott annak felismerése a szakirodalomban, hogy bár ez igaz, de nem ez volt világnézetének fő alkotóeleme. Hitler pángermán nacionalista és szociáldarwinista is volt. Nem csak a versailles-i békerendszer és az I. világháború után meghúzott határok megváltoztatására törekedett, például az „elrabolt”, vagyis a Németországtól elcsatolt afrikai és ázsiai német gyarmati területek visszaszerzését soha nem tervezte komolyan. A kelet-európai élettérben a szerinte (is) az „árja” germánoknál alacsonyabb rendű szláv népek sorsa a szolgaság, a rabszolgaság,

a kulturális genocídium lett volna. De a pontosan soha meg nem határozott, talán az Urálig is terjedő Lebensraumban zsidók nem élhettek volna – mutatott rá az elsők között Andreas Hillgruber német történész. Ugyancsak ő volt az, aki először érvelt amellett, hogy Hitler 1941 júliusában, amikor úgy vélte, hogy már szétverték a Vörös Hadsereget, utasítást adott a zsidók lemészárlására, mert ezzel is a győzelmét akarta megszilárdítani (Hillgruber, 1972).

Bizonyosan fontos, de egyértelműen nem eldönthető kérdés, hogy Hitler mikor és mire adott utasítást a zsidók kérdés „végső megoldásával” kapcsolatban. Azok, akik az egyik döntő parancs kiadását 1941 júliusára teszik, ennek okát, magyarázatát a győzelmi mámorban látják. Hitler ekkor úgy látta, hogy a Vörös Hadsereg szétverésétől, a keleti háború megnyerésétől már csak hetek, legfeljebb egy-két hónap választja el.¹³

Az intencionalisták és a funkcionalisták vitája

1975-ben jelent meg Lucy Dawidowicz igen hamar számos nyelven sok kiadást megért könyve, amelyben amellett érvelt, hogy Hitler fejében valószínűleg már 1918–1919-ben körvonalazódott a terv, a szándék, az *intenció* a zsidók elpusztítására (Dawidowicz, 2000). Az akkor már tekintélyes *Yad Vashem Studies*ban maga Yisrael Gutman professzor írt kemény bírál-

latot a könyvről (Gutman, 1976). Bevezetőjében megemlítette, hogy bár Hilberg nem vizsgálta a zsidók bonyolult helyzetét a nácik által megszálalt Európában, hozzátette, hogy – ellentétben Dawidowiczal – ő komoly, eredeti levéltári forrásokon alapuló művet írt, míg Dawidowicz műve részben csak kompiláció. Ez volt az első alkalom, hogy a *Yad Vashem Studies*ban elismerő szavakat is lehetett olvasni Hilberg monográfiájáról. Gutman és az általa is idézett Yehuda Bauer szerint nem is lehet egyetlen, viszonylag rövid kötetben összefoglalni a zsidók második világháború előtti és alatti üldöztetésének, elpusztításának történetét. Gutman szerint Dawidowicz érdemben nem tárgyalta a demokráciák magatartását a zsidók üldözésével kapcsolatban, például az emigráció lehetőségeit és akadályait a tömegmészárlások előtt. Szinte nem foglalkozik a recenzióban gúnyosan többször is csak „szerzőnőnek” („authoress”) nevezett történész azzal, hogyan, mit éltek át vagy hogyan pusztultak el a lágerekben a zsidók, és komoly problémának nevezi azt is, hogy nem elemzi érdemben, részletesen még az általa idézett dokumentumokat sem. Dawidowicz három fő kérdést tesz fel a könyvében, amelyek közül az elsőre – Hogyan, miért szánta el magát egy modern állam egy egész nép szisztematikus elpusztítására? – Gutman szerint nincs és valószínűleg nem is lehet racionális válasz adni. A második kérdést történelmietlenül tartja: Hogyan volt lehetséges, hogy egy egész nép hagyta magát lemészárolni? A zsidók többségéhez hasonló (viszonylag) passzív magatartást más embercsoportok is

¹³ Hitler 1941. július 17-én azt mondta Slavko Kvaterniknek, a kollaboráns horvát hadsereg parancsnokának, hogy miután áttörték az úgynevezett Sztálin-vonalat, ezzel megroppantották az orosz hadsereg gerincét, és hat-nyolc hét alatt felszámolják az orosz katonák legnagyobb részét. *Hitler hatvannyalc tárgyalása*, I., 313.

tanúsítottak a totalitáriánus rendszerekben, jegyezte meg Gutman. Dawidowicz fő tételét röviden megcáfolta: nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy Hitler már 1919-től a zsidók kiirtását tervezte és hirdette. A Lengyelország megtámadása után német terror vad és szervezetlen volt, 1941 tavaszától a megszállt szovjet területeken pedig tömeges és szervezett. Dawidowicz nem ismerte fel, hogy itt fordulópontról van szó. 1939–1941 között a megszállt lengyel területeken terroruralom volt, a zsidókat gettókba zárták, éhez-tették, kényszermunkára fogták, de nem mészárolták őket szisztematikusan. Varsóban és Łódźban a két legnagyobb gettóban havonta ezrek haltak meg betegségek és az éhezés következtében, de például Czestochowában és még több más városban viszonylag elviselhető volt a zsidók élete. Gutman úgy vélte, hogy „nem releváns” kérdés, hogy az Einsatzgruppék szisztematikus tömeggyilkosságaira Hitler még az invázió megindulása előtt vagy után adott-e szóbeli instrukciókat, és az sem, hogy ezek csak a keleti megszállt területek zsidóira vonatkoztak, és csak később terjesztették ki az összes zsidóra, akik a nácik uralma alatt éltek. A lényeg az, amit Dawidowicz nem látott: 1941 közepén kezdődött a „Végő Megoldás” utolsó szakasza a megszállt szovjet területeken zajló tömegmészárlásokkal, amelyeket azután a háború végéig „lankadatlan kitartással” folytattak a nácik. Hitler politikájában a radikális fordulat akkor következett be, amikor felfogta, hogy a zsidók védtelenek, tehetetlenek, és a sorsuk nem érdekli a külvilágot, szögezte le Gutman.

Martin Broszat német történész nem is Dawidowicznak válaszolt közvetlenül. Őt egy rövid lábjegyzetben „elintézte”, mint olyan szerzőt, aki azt hiszi, hogy már 1918–1919-ben előre lehetett volna látni, hogy Hitler az európai zsidók lemészárlását tervezi. Broszat David Irving angol történésszel szállt vitába, aki szerint Hitler nemhogy nem adott parancsot a zsidók lemészárlására, hanem 1943 őszéig nem is tudott arról, mit művel Himmler és az SS a zsidókkal. Az 1970-es évek végén Irving még maga sem sejtette, hogy néhány évtizeden belül az egyik leghíresebb holokauszttagadó lesz. Ő eleinte csak az angol történettudomány „enfant terrible”-je volt, aki az 1960-as évektől egymás után publikálta a II. világháború különböző eseményeiről szóló, sokszor provokatív állításokat tartalmazó könyveit. Az elsők között írt a német áldozatok számát jelentősen eltúlzó könyvet Drezda 1945. februári terrorbombázásáról. Amikor egy másik szenzációhajhász könyvében magát Churchillt vádolta meg azzal, hogy megölette a lengyel emigráns kormány vezetőjét, Władysław Sikorski tábornokot, beperelték. A bíróság előtt derült ki, hogy az állítólagos merényletre egyetlen „bizonyítéka” volt: tévesen betűzött ki egy napló-bejegyzést. Amikor 1977-ben Irving *Hitler's War* című könyve megjelent, a nácizmus és a II. világháború története olyan nagyformátumú szakértői szedték ízekre érvelését, elfogult forráshasználatát, amelynek során olykor még az eredeti dokumentumok hiányos idézésétől, sőt meghamisításától sem riadt vissza, mint Alan Bullock, Hugh Trevor-Roper és Eberhard Jäckel.

Broszat Irving fő tételét meggyőzően cáfolta: bárki, aki ismeri a *Führerstaat* hatalmas struktúráját és hierarchikus berendezkedését, egy percig sem gondolhatja komolyan, hogy Hitler kifejezett jóváhagyása, támogatása, utasítása(i) nélkül hozzá lehetett volna látni a zsidókérdés „végső megoldásához”. Himmlerről, aki alapvető ideológiai kérdésekben 1941–1943 között abszolút lojális volt a Führerhez, fel sem tétélezhető, hogy megpróbálta volna eltitkolni, hogy milliószámra mészároltatja le a zsidókat. Irving kevéssé meggyőző módon azt állította, hogy Himmler és Heydrich megpróbálta úgymond tehermentesíteni a világ ellen hadat viselő Führert, ezért nem tájékoztatták a zsidópolitika alakulásáról. Broszat elsősorban azért bírálta Irvinget, mert eljutott Hitler teljes felmentéséig. Azt Irving már ekkor felfogta, hogy ha sikerülne Hitlert és a náci Németországot a holokauszt bűnétől megszabadítani, akkor a Harmadik Birodalom pusztán egy agresszív, hódító, imperialista, nacionalista és főleg antikommunista rendszer marad. A szlávokkal kapcsolatos náci megszállási politikát a gyarmattartó demokráciák kevés joggal bírálhatták volna. Abban igaz volt Irvingnek, hogy még az 1960-as években több német történész is valósággal démonizálta Hitlert, az ő bevallott célja pedig úgymond a valóságos, hús-vér Führer, a (szerinte) nagyszerű hadvezér, antikommunista hős bemutatása volt. Ám Irving itt nem állt meg, ő teljes mértékben tisztázni akarta Hitlert. Nemcsak azt állította, hogy nem tudott a holokausztról, hanem azt is, hogy egyenesen arra adott parancsot, hogy ne mészárolják le a zsidókat.

Erre egyetlen „bizonyítéka” volt: egy feljegyzés egy telefonbeszélgetésről, amelynek során 1941. november 30-án, vasárnap, valószínűleg késő délután, a vezéri főhadiszálláson, a Farkasveremből telefonáló Himmler Heydrichnek azt mondta: „Nincs zsidó likvidálás.” Irving azt már elhallgatja, hogy ez az utasítás csak egyetlenegy, Berlinből Rigába irányított zsidó „transzportra” vonatkozott, nem általános parancs, a nácik további „zsidópolitikáját” meghatározó direktíva volt. Irving azt is elhallgatja, hogy Rigában ezen a „véres vasárnapon” több ezer zsidót gyilkoltak halomra, ami a nácik számára kellemetlenül nagy figyelmet keltett. Berlinben még amerikai újságírók is elkezdtek érdeklődni, hogy mi lett a sorsuk a német fővárosból az előző hetekben deportált zsidóknak, és ezt azért addig, amíg Hitler nem üzent hadat az USA-nak, figyelembe vették a náci vezetők. A Wehrmacht egyes vezetői is egyre többen kezdtek akadékoskodni. Megpróbálták elérni, hogy legalább a hadiiparban és az egészségre veszélyes munkakörökben foglalkoztatott zsidó szakmunkásokat ne deportálják a Birodalomból.

A „funkcionalisták” azért is bírálták az „intencionalistákat”, mert egyes képviselőik eljutottak odáig, hogy mindenért a (szinte) mindenható Führert tették felelőssé. Ha Hitler erős, szinte teljhatalmú diktátor, akkor a felelősök köre nyilván szűkebb, hiszen egy totális diktatúrában mindenki az életét vagy legalább egzisztenciáját kockáztatja, ha nem engedelmeskedik a parancsoknak.¹⁴ Viszont, ha Hitler csak

¹⁴ A (szinte) korlátlan hatalmú Führer-tézis-

jóváhagyta, amit a különböző rendűrangú alárendeltjei kezdeményeztek, ha csak bátorította a különféle náci erőszakszervezetek vezetőinek hatalmi harcát, amelynek dinamikájából, kumulatív eszkalációjából eredt a zsidók tömeges lemészárlása, akkor a felelősök köre sokkal tágabban vonható meg. A vitázó felek főleg abban nem értettek egyet, hogy monokrácia, tehát egy hatalmi központból Hitler által irányított, hierarchikusan szervezett rendszer volt-e a Harmadik Birodalom, vagy polikrácia,¹⁵ amelyben Hitler inkább csak reagált az alulról jövő kezdeményezésekre, egyes esetekben visszafogta, máskor bátorította a zsidópolitika tényleges végrehajtóit. Magát az „intencionalista-funkcionalista” – elnevezést a vitázók két nagy táborára Tim Mason angol történész „találta ki” 1981-ben. Otto Dov Kulka jogosan mutatott rá arra, hogy a vitázókat célszerűbb lenne aszerint megkülönböztetni, hogy a náci rendszer működésével és főleg a holokausztal kapcsolatban az ideológiai vagy a strukturális jellemzőket emelik-e ki.¹⁶ Itt érdemes visszautalni arra, hogy egészen az 1970-es évekig a holokauszttal egyáltalán foglalkozó történészek között (Hilberg e téren a legfontosabb kivétel) konszenzus volt abban a kérdésben, hogy a holokauszt fő, legfontosabb oka a németországi és főként Hitler és közvetlen

munkatársai antiszemitizmusa volt. Tehát mielőtt az „intencionalisták”, és egyik vezéralakjuk, Lucy Dawidowicz egyáltalán színre léptek volna, és nézeteiket a „funkcionalisták”/strukturálisták elkezdték volna vitatni, az első komoly holokausztörténészek tulajdonképpen mind „intencionalisták” voltak. Valamennyien az ideológiai kérdéseket, az antiszemitizmust tekintették kiinduló pontnak. A Harmadik Birodalom hierarchikusan szervezett, egy központból irányított és a holokausztot előre kitervelten végrehajtó államnak látták és ábrázolták.

Ezzel szemben a „funkcionalisták”, többek között Martin Broszat szerint 1941 őszen–telén úgy látták hozzá nagy zsidó tömegek keletre deportálásához a Birodalomból, hogy semmiféle világos koncepciójuk sem volt arról, hogy ez milyen következményekkel jár. A náci vezetőknek volt valamilyen halovány elképzelésük arról, hogy majd a zsidókat kényszermunkára fogják, de ennél többet nem terveztek, nem gondoltak. Broszat úgy látja, nem valószínű, hogy létezett volna egy titkos parancs az európai zsidók lemészárlására, inkább az történt, hogy a náciak zsákutcába manőverezték magukat. Az egyéni akciók fokozatosan öltöttek intézményes jelleget, amikor 1942 tavaszán létrehozták, felépítették a haláltáborokat. A chelmnói (kulmhofi) haláltábor is (amelyet még 1941 késő őszen kezdtek építeni) az egész megsemmisítő folyamat improvizatív jellegét bizonyítja. Eleinte ideiglenes létesítménynek szánták, itt az eutanázia-programban már alkalmazott gázteherautókat használták. A cél csak az volt, hogy a Birodalomból érkező transzportok számára a lódzi gettó

re, a merev, hierarchikusan szervezett Harmadik Birodalomra lásd Bracher, 1969, és Hildebrand, 1979.

¹⁵ Hillgruber szerint a nemzetiszocialista rendszernek látszólag „irracionális” volt a hatalmi struktúrája, olyannyira, hogy ez képes összezavarni a történészeket (Hillgruber, 1986, 10.).

¹⁶ Kulka eszmefuttatását ismerteti: Tomka, 1999, 59–60.

létszámát csökkentsék, ezért meg akarták „tisztítani” a munkaképtelenekektől, elsősorban a nőktől és a gyerekektől. A végső cél itt kb. 100 000 zsidó legyilkolása volt, ezt mintegy ad hoc jelleggel, két-három hónap alatt tervezték végrehajtani. 1941 őszén több hivatalos, belső dokumentumban is megfogalmazták, hogy „valahogyan ki kell irtani” a zsidókat. Itt jutott ismét fontos szerephez Victor Brack SS Oberführer, a Führer Kancelláriájáról, aki már instrumentális szerepet játszott az eutanáziaprogramban is, amikor 1939–1941 folyamán több tízezer elmebeteget és gyógyíthatatlan, örökletes betegségekben szenvedő embert gyilkoltak le. Brack elgázosítási szakértőket bocsátott az SS rendelkezésére, amikor kiderült, hogy nem lehet nagy tömegeket keletre deportálni és ott (esetleg) halálra dolgoztatni (Broszat, 1979).

Broszattal Christopher Browning amerikai történész szállt vitába (Browning, 1981). Önmagát „mérésékelt funkcionalistának” nevezte, és határozottan érvelt amellett, hogy igenis volt tervezés, előkészítés, és Hitler 1941-ben legalább két alkalommal – valószínűleg szóban – adott parancsot előbb a szovjet, majd az európai zsidók lemészárlására. Broszat ezt azzal próbálta cáfolni, hogy a náci vezetők háború utáni kihallgatási jegyzőkönyveiben és a fennmaradt naplókban sem Göring, sem Ribbentrop, sem Hans Frank vagy Goebbels nem tett említést ilyen Hitler-parancsról. Hans Frank a lengyel Főkormányzóság vezetője naplójának eme fontos és feltűnő „hiányosságát” Browning nem tárgyalta, de arra rámutatott, hogy problematikus Goebbels naplójára támaszkodni. Ő volt a Kristályéjszaka kezdeménye-

zője 1938 novemberében, és akcióját, az országos vad és véres pogromot az igen kedvezőtlen bel- és külföldi reakciók miatt le kellett állítani. Ettől kezdve a Göring–Himmler–Heydrich-triász kizárta a propagandaminiszttert a zsidópolitika irányításából-befolyásolásából. Göringnek mint a fő háborús bűnösök egyikének minden oka megvolt arra, hogy híres 1941. július 31-i parancsát, amelyben felhatalmazta Heydrichet az európai zsidókérdés „végső megoldására”, ne lehessen valamiféle népiirtó utasításnak értelmezni. Ribbentrop külügyminiszter pedig az egyik legkevésbé megbízható tanú ebben a kérdésben, hiszen ő csak valamikor 1943 tavaszán fogta fel, hogy a zsidókérdés átfogó, európai „rendezése” milyen létfontosságú a Führer számára. Ezekkel a náci vezetőkkel szemben Adolf Eichmann és az auschwitzzi haláltábor parancsnoka, Rudolf Höss egybehangzóan azt vallotta, hogy létezett ilyen Hitler-parancs már 1941 nyarán. Browning elismerte, hogy Höss még közvetlenül a háború után az 1941-es és 1942-es eseményeket gyakran összekeverő vallomást tett kihallgatói előtt. 1946-tól lengyel kihallgatóinak már egyértelműen 1941 nyarát mondott, mint amikor Himmler őt tájékoztatta erről a Hitler-parancsról. Sőt, állítólag ennek egy írásos változatát is megmutatta neki, amelyen ott volt a Führer aláírása. Joggal vethető fel a kérdés: mitől javult meg ennyire Höss memóriája? Általában az emberek, ahogy telnek az évek, egyre kevesebb eseményre emlékeznek pontosan. Browning a német Külügyminisztérium vezetőinek, diplomatáinak a holokausztban játszott szerepéről írott könyvével szerzett nevet magának

(Browning, 1978). Most, Broszattal vitázva diplomáciai iratokkal igyekezett bizonyítani, hogy legkésőbb 1941 októberében már a zsidókérdés „végső megoldásán” fáradoztak a náciik. Ezen többé már nem a kivándoroltatást-kitelepítést-elűzést értették, hanem a zsidók tömeges áttelepítését valahová „Keletre” és a tömeges lemészárlásukat. 1941. október 13-án Martin Luther külügyi-államtitkár-helyettes még tárgyalásokat szorgalmazott kétezer spanyol állampolgárságú, Franciaországban letartóztatott zsidó Spanyol Marokkóba történő kivándorlásáról. Négy nappal később az RSHA telefonon tájékoztatta Luthert, hogy többé nincs kivándorlás, összefüggésben a zsidókérdés a háború utáni „alapvető megoldásával”. Ugyanezekben a napokban Eichmann egyik munkatársa, Friedrich Suhr elkísérte Belgrádba Franz Rademachert, a Külügyminisztérium zsidóügyi szakértőjét. A megszállt Szerbiában ekkorra a zsidókérdést részben „megoldották”, vagyis a zsidó férfiakat úgymond a partizánok akcióinak megtorlása-ként már agyonlőtték. A nőket, gyerekeket, öregeket pedig úgy tervezték, hogy Keletre viszik majd vízi úton, gyűjtőtáborba, a zsidókérdés „teljes megoldása” keretében. Rademacher ekkoriban kapott egy levelet Paul Wurmától, a *Der Stürmer* külpolitikai szakértőjétől, aki megírta neki, hogy egy régi elvtárral találkozott, aki Keleten az áttelepített zsidókkal foglalkozik. Wurm az egykorú iratokban ritka nyíltsággal megírta Rademachernek, hogy a közeljövőben „a zsidó férgek többségét különleges módszerekkel ki fogják irtani”.

Arról, hogy 1941 őszén született meg a végső hitleri döntés az

európai zsidók kiirtásáról, további közvetett bizonyíték is létezik. Alfred Rosenberg, a Keleti Megszállt Területek Minisztériumának vezetője 1941. szeptember 14-én sürgette Hitlert, hogy deportálják Németországból a zsidókat, így torolják meg, hogy Sztálin utasítást adott a volgai németek Szibériába deportálására. Lehet, hogy Hitlert ez a sztálini deportálási politikai is a zsidókkal kapcsolatos politikája radikalizálására ösztönözhetette. Ekkor még Browning is látta-tudta, hogy ezt a vitát egyértelműen és véglegesen nem lehet eldönteni, mégis hosszú éveket szánt elmélyült levéltári kutatásokra, hogy álláspontját még árnyaltabban bizonyíthassa.

Hitler valószínűleg írásban soha nem adott parancsot a zsidókérdés „végső megoldására”. Ha esetleg létezett valamilyen átfogó parancs az RSHA IVB4-osztályán mondjuk Eichmann páncélszekrényében, a háború utolsó két évében amikor már az ukrainai, belorussziai és lengyelországi zsidó tömegsírokból is egymás után ásták ki és égették el, zúzták porrá a zsidók hulláit, és 1945 tavaszán a berlini „illetékes” irodákban is mázsaszám égették el a kompromittáló iratokat, ezt a dokumentumot bizonyára az első között tüntették el. Az elkövetők jó része, élükön Hitlerrel és Himmlerrel, az európai háború végén öngyilkos lett. Himmler számos SS-parancsnokot, akik Kelet-Európában 1941–1943 között a zsidók millióinak lemészárlásában kitüntették magukat, később a Balkánra vezényelt, talán azért is, mert tudta, hogy Tito partizánjai nem ejtenek német foglyot.

Az intencionalisták egyik vezéralakja Andreas Hillgruber német

történész volt (Hillgruber, 1986). Ő is, miként évtizedekkel már előtte többen is (Poliakov, Reitlinger, Dawidowicz stb.), abból indult ki, hogy a holokauszt alapvető, átfogó magyarázatát az antiszemitizmusban lehet megtalálni. Szinte mindegy, hogy a középkori antiszemitizmusból vagy az emancipáció, a felvilágosodás korától, esetleg csak az 1918 utáni „új” antiszemitizmusból indulunk ki, végül a zsidók lemészárlásához jutunk el. A döntő kérdés az, hogy előre látható és elkerülhető volt-e a holokauszt. Hillgruber érzékelteti, hogy komoly érvek szólnak amellett, hogy a német történelmi fejlődés, főleg a „modern” német antiszemitizmus „fejlődéstörténete” vezetett Auschwitzhoz. Ugyanakkor nem mulasztotta el ő sem kiemelni, hogy a németországi antiszemitizmus a 19. század végén korántsem volt olyan erős, olyan széles társadalmi-politikai befolyással rendelkező, mint például a cári Oroszországban. Az első világháború alatt és főleg utána komoly értelmiségi (egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok stb.) körökben, és polgári, kispolgári rétegekben is elterjedt, népszerűvé vált az antiszemitizmus. A császári hadseregben már 1916-ban vizsgálat indult, amelynek bevalótt célja volt annak tisztázása, hogy vajon a zsidók valóban kivonják-e magukat a hadiszolgálat alól, körükben tényleg (szinte) nem találhatók hősi halottak vagy Vaskereszttel kitüntett, hős honvédők. A világháborús vereségért a pacifista, liberális, szociáldemokrata és főleg „judeo-bolsevista” zsidókat vádolták, akik úgymond hátra döfték a hadsereget. Az antiszemitizmus 1933 után a hivatalos, állami ideológia része lett. Az antiszemiták már Hitler előtt is „kifogásolták”,

hogy bizonyos foglalkozásokban (orvos, jogász, ügyvéd, valamint a kulturális szférában, a művészeti életben) úgymond túl sok, országos arányszámukat messze meghaladó módon sok a zsidó. Azt Hillgruber sem tagadta, hogy az 1933-ban Németországban élő mintegy ötszázezer zsidó kétharmadának sikerült még 1941 októbere előtt, amikor a kivándorlást/elűzést leállították, külföldre menekülni. Az európai zsidók Madagaszkár szigetére történő telepítési tervét Hillgruber is úgy értékeli, hogy ebben implicite benne volt, hogy ott majd lemészárolták volna őket. Azt is lehetségesnek tartja, hogy Hitler és egyes náci vezetők számára a háborúnak más értelme volt, mint a hagyományos német elitnek. Az utóbbi tagjai is törekedtek a versailles-i béke revíziójára, Németország európai hegemoniájának megteremtésére, de Hitler és vezetőtársai Európa „faji újjáépítését” tűzték ki célként. Ezt nagyarányú áttelepítési/deportálási akciókkal, „faji forradalommal” akarták elérni. Hillgruber szerint is Hitler már 1938–1939-ben a zsidók kiirtását tervezte, és ezt szerinte több korabeli kijelentése, antiszemita kirohanása is bizonyítja. Szerinte Hitler (egyébként Dawidowicz által is nagy hangsúllyal idézett) 1939. január 30-i beszéde komoly prófécia volt, ahogy már a *Mein Kampf*ban is vannak célzások a zsidók lemészárlására. Nincsenek, erről bárki meggyőződhet, aki figyelmesen elolvassa Hitler önéletrajzi művét. Ezt egyébként Hillgruber biztosan megtette, mert egyetlen oldalt sem jelölt meg, ahol ilyesmire Hitler utalt volna. A nácik 1939–1941 között vívott háborúja, amelyben a Szovjetunió is támogatta, Hillgruber meglátása szerint még nem volt igazi háború, ez csak a

Nyugat ellen vívott harc volt. Úgy hiszi, hogy Heydrich 1941-ben a totális megsemmisítő hitleri parancs alapján csak egy minimalista parancsot adott ki. Ebben „csak” az állami és párt-tisztségeket betöltő zsidók legyilkolására adott parancsot, ami nehezen elképzelhető. Heydrich, ha parancsot kapott volna Hitlertől valamennyi szovjet zsidó lemészárlására, akkor ezt akár a Führerre hivatkozva, akár anélkül, nyugodtan leírhatta-továbbíthatta volna az SS Einsatzgruppék parancsnokainak. Hillgruber elképzelhetőnek tartja azt is, hogy Hitler 1941 júliusában, amikor Heydrichet Göringen keresztül felhatalmazta a zsidókérdés „végső megoldására”, akkor ez már valamennyi európai zsidó lemészárlásáról szóló parancs volt.

Helmut Krausnick és Hans-Heinrich Wilhelm szerint is még az invázió megindulása előtt parancsot kaptak az Einsatzgruppék a szovjet zsidók szisztematikus lemészárlására (Krausnick–Wilhelm, 1981). Álláspontjukat Uwe D. Adam kivételével az 1980-as évek elején még csaknem mindenki elfogadta. Christian Streit a szovjet hadifoglyokról szóló munkájában viszont amellet érvelt igen meggyőzően, hogy a nácik az invázió előtt csak a zsidók lehető legteljesebb eltávolítását tervezték (Streit, 1978). Alfred Streim német államügyész, aki több náci háborús bűnös ügyében folytatott nyomozást és emelt vádat, szintén publikált egy könyvet a szovjet hadifoglyokról (Streim, 1981). Miután gondosan átvizsgálta Otto Ohlendorf és más Einsatzgruppe-parancsnokok háború utáni kihallgatási jegyzőkönyveit, bebizonyította, hogy a vádlottak önmentő és egymással a fogságban titokban egyeztetett vallomásairól van szó. Nem létezett olyan Hitler-parancs az invázió meg-

indulása előtt, amely valamennyi szovjet zsidó (és cigány) lemészárlására vonatkozott. Sajnos ezt egyes cigány értelmiségiek és a porajmos történetével foglalkozó egyes történészek nem hajlandók elfogadni. Az ő szándékuk az, hogy mindenáron bebizonyítsák, a nácik „zsidópolitikája” és „cigánypolitikája” között semmi különbség nem volt, mind a két népet ugyanúgy üldözték. Ehhez pedig szükségük lenne legalább egy olyan, ráadásul magától Hitlertől származó parancsra, amely valamennyi zsidó és cigány lemészárlásáról szól (Karsai, 2019).

Heydrich 1941 júliusában utasítást adott arra is, hogy ahol lehetséges, az Einsatzgruppék támogassák a helyi lakosságot a pogromokban, illetve maguk is törekedjenek ilyenek megszervezésére. Márpedig a holokauszt, ha ezen a náciknak azt a célját értjük, hogy a lehető legtöbb zsidót legyilkolják, nem egyeztethető össze pogromokkal. Ahol pogromokat szerveznek, ott a cél a zsidók halálra rémítése, menekülésre készítése. A megtévesztés, a deportálás célállomásának titokban tartása stb., mind-mind a holokauszt lényegéhez tartoznak. Ahol pogromokat szerveznek, ott is az egyik legfontosabb cél az adott terület „zsidómentessé” tétele, de nem a legyilkolásuk, hanem a menekülésre kényszerítésük által.

Browning szerint az intencionalista-funkcionalista vita mélypontja 1984 májusában azon a stuttgarti konferencián következett be, amelyet Jäckel szervezett. Itt a résztvevők, Jäckel kivételével csak előadták addigra már jól kidolgozott álláspontjukat, érdemi vitát nem folytattak.¹⁷

¹⁷ Browning, 2004, 179.

- Adam, Uwe Dietrich: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1972, p. 382.
- Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris K., Budapest, 2000, p. 340, ford. Mesés Péter, első angol nyelvű kiadás: 1963.
- Bauer, Yehuda: *The Place of the Holocaust in Contemporary History. Studies in Contemporary Jewry*, Oxford University Press, 1984, Vol. I, pp. 201–224., magyarul úő: *Definiálható-e a Holocaust? Valóság*, 1987/11. sz., pp. 70–81., ford. Pajkossy Gábor.
- Bauer, Yehuda: *Forms of Jewish Resistance*. In: Niewyk, Donald L. (ed.): *The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation*. Heath, D. C. Publishing House, Lexington, Mass., 1992, pp. 129–145.
- Blatman, Daniel: *Holocaust Scholarship: toward a Post-Uniqueness Era*. *Journal of Genocide Research*, March 2015, pp. 21–43.
- Bracher, Karl, Dietrich: *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Kiepenheuer und Witsch, Köln, 1969, p. 580.
- Broszat, Martin: *Hitler and the Genesis of the Final Solution: An Assessment of David Irving's Theses*. *Yad Vashem Studies*, Vol. 13, 1979, pp. 73–125.
- Browning, Christopher R.: *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–1943*. Holmes and Meier, New York – London, 1978, p. 276.
- Browning, Christopher R.: *Zur Genesis der „Endlösung“*. Eine Antwort an Martin Broszat. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 29, 1981, Heft 1, pp. 97–109.
- Browning, Christopher R.: *The Decision-Making Process*. In Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave–Macmillan, New York, 2004, pp. 173–196.
- Cesarani, David: *Obituary. Raul Hilberg (1926–2007)*. *Journal of Genocide Research*. Vol. 9, 2007 December, pp. 517–520.
- Chorny, Maksym: *Raul Hilberg Biography*. *War-Documentary.info* 2017. október 20. <https://war-documentary.info/the-destruction-of-the-european-jews/> (letöltve: 2020. május 5.).
- Dawidowicz, Lucy S.: *Háború a zsidók ellen 1933–1945. Múlt és Jövő K.*, Budapest, 2000, ford. Demény Eszter, Gordos Judit, Hideg János, Stöckl Judit, első angol nyelvű kiadás: 1975.
- Dreifuss, Havi: *Jewish Historiography of the Holocaust in Eastern Europe*. *Polin*, Vol. 29, 2017, pp. 217–245.
- Eck, Nathan: *Historical Research or Slander? Yad Vashem Studies*, Vol. VI, 1967, pp. 385–430.
- Friling, Tuvia: *A Blatant Oversight? The Right-Wing in Israeli Holocaust Historiography*. *Israel Studies*, Spring 2009, pp. 123–169.
- Gutman, Yisrael: *„The War Against the Jews, 1933–1945.”* *Yad Vashem Studies*, Vol. 11, 1976, pp. 329–343.
- Gutman, Yisrael: *The Jews of Warsaw, 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt*. Indiana University Press, Bloomington, 1982, p. 487.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961, p. 788., II. kiadás: Holmes and Meier, New York – London, 1985, Vols. I–III, pp. I–XII, 1274.
- Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich*. Oldenburg Verlag, München, 1979, p. 488.
- Hillgruber, Andreas: *Die Endlösung und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus*. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 20, 1972, pp. 133–153.
- Hillgruber, Andreas: *The Extermination of the European Jews in Its Historical Context. A Recapitulation*. *Yad Vashem Studies*, Vol. 17, 1986, pp. 1–16.
- Hillgruber, Andreas: *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Endes es europäischen Judentums*. W. J. Siedler Verlag, München, 1986, p. 110.
- Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. *Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. Magvető K., Budapest, 1983, I–II., pp. 463, 475., szerk.: Ránki György., ford. Soltész Gáspár

- Irving, David: *Hitler's War*. Holder and Stoughton, London, 1977, p. 960.
- Jäckel, Eberhard: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Rainer Wunderlich Verlag, Tübingen, 1969, p. 158.
- Jockusch, Laura: *Historiography in Transit: Survivor Historians and the Writing of Holocaust History in the Late 1940s*. *Leo Baeck Institute Yearbook*, January 2013, pp. 75–94.
- Karsai, László – Molnár, Judit (eds.): *The Kasztner Report: The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945*. *Yad Vashem*, Jerusalem, 2013, p. 393.
- Karsai László: *A cigány holokauszttól a porajmosig, a legújabb szakirodalom tükrében*, in Landauer Attila (szerk.): *The Roma Holocaust in Eastern Europe*. Vol. I. „Eötvös József” Gypsy-Hungarian Pedagogy Association, Budapest, 2019, pp. 38–58.
- Kiersten, E. Davis: *Jedwabne, Collaboration and the Reliability of Eyewitness Testimony*. *ATS2057-www.academia.edu-20-10-2014* (letöltve: 2020. június 13.).
- Krall, Hanna: *Egy lépéssel az Úristen előtt*. Európa K., Budapest, 1982, p. 145, ford. Gimes Romána.
- Krausnick, Helmut – Wilhelm, Hans-Heinrich: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1981, p. 688.
- Kulka, Otto Dov: *Singularity and its Relativization: Changing Views in German Historiography on National Socialism and the „Final Solution”*. *Yad Vashem Studies*, Vol. XIX, 1988, pp. 152–186.
- Kulka, Otto Dov: *Uniqueness in Context. – könyvkritika Ian Kershaw: To Hell and Back: Europe 1914–1949*. Penguin Books, London, 2015, p. 593. c. könyvről *Yad Vashem Studies*, Vol. 44:2, 2016, pp. 247–260.
- Lozowick, Yaacov: *Malice in Action*. *Yad Vashem Studies*, Vol. XXVII, 1999, pp. 1–38.
- Mason, Tim: *Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism*. In Hirschfeld, Gerhard-Kettenacker, Lothar (hrsg.): *„Der Führerstaat.” Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1981, p. 465. Mason tanulmányát lásd: pp. 21–40.
- Michman, Dan: *Getting Right, Getting it Wrong: Recent Holocaust Scholarship in Light of the Work of Raul Hilberg*. *The 2017 Annual Raul Hilberg Memorial Lecture*. The University Vermont. https://www.uvm.edu/sites/default/files/Hilberg_Lecture_Michman.pdf. (letöltve: 2020. május 5.).
- Michman, Dan: *Holocaust in Poland: An Outsider's View of its Place within Recent General Developments in Holocaust Historiography*. In Polonsky–Węgrzynek–Żbikowski (eds.), 2018, pp. 386–401.
- Poliakov, Léon: *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*. Calman-Lévy, Paris, 1951, p. 386.
- Reitlinger, Gerald: *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. Beechhurst Press, New York, 1953, p. 634.
- Roseman, Mark: *A végső megoldás. A Wannsee-jegyzőkönyv*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003, p. 200., ford.: Juhász Viktor.
- Schleunes, Karl. A.: *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward German Jews, 1933–1939*. University of Illinois Press, Urbana, 1970, p. 280.
- Streim, Alfred: *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”. Eine Dokumentation*. C. F. Müller Verlag, Heidelberg–Karlsruhe, 1981, p. 442.
- Streit, Christian: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen, 1941–1945*. Dietz Verlag, Bonn, 1978, p. 448.
- Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. JATE Press, Szeged, 1999, p. 112.